महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

अप्रकाशितनवमालिकानाटिकायाः मुख्यपात्राणां समीक्षणम्

रागि वेङ्कटाचारी*

शोधलेखसारांशः

"अप्रकाशितनवमालिकानाटिकायाः मुख्यपात्राणां समीक्षणम्" इति शीर्षकाङ्कितेऽस्मिन् शोधपत्रे श्रीमता विश्वेश्वरपाण्डेयकविना विरचितायां नवमालिकानाटिकायां परिपोषितानां केषाञ्चित् मुख्यपात्राणां यथा – नायकः नायिका पट्टमहिषी इत्यादीनां समीक्षणं सोपपन्नं कृतमस्ति। इयं नाटिका सम्प्रति अप्रकाशिता मातृकावस्थागता वर्तते। सन्दर्भेऽस्मिन् कवेः विश्वेश्वरपाण्डेयस्य देशकालादिनिष्कर्षोऽपि प्रदत्तो वर्तते।

विदितचरमेवैतत्सुरभारतीसाहितीसमुपासकसमूहस्य तत्रभवतो विद्वन्मणिमण्डलस्य च यत् सहृदयहृदयावर्जकं काव्यं दृश्यं श्रव्यञ्चेति स्थूलतो द्विविधमिति। श्रव्यकाव्याद् विशेषतो विद्वांसः परिणतमतयः एवं शिक्षितव्यक्तय आनन्दमनुभवन्ति, न परे सामान्याः। परन्तु दृश्यकाव्यं सर्वजनाह्लादकं सत् बालानामपि सुखोत्पादकं बोभवीति। तदुक्तं नाट्यशास्त्रे -

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतन्मया कृतम्।।[1]

इत्थम्भूतस्य दृश्यकाव्यस्य नाट्यमिति संज्ञितस्य नाटकप्रभृतीनि दश रूपकाणि लोकविख्यातिं गतानि परिलक्ष्यन्त एव विद्वज्जनैः। उपरूपकाण्यपि सन्त्यमीषां नाटिकादीनि अष्टदशसंख्याकानि । यथोक्तं साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेन –

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा॥

---

* अतिथ्यध्यापकः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] नाट्यशास्त्रम्, 1.114

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भणिकेति च॥
अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः॥[1]

अमीष्वाद्यः प्रभेदो नाटिकाख्यस्तथैव मूर्धन्यः सर्वाङ्गीणतया विलसितः सन् सहृदयहृदयाह्लादको वरीवर्ति यथैव रूपकेषु नाटकं वरीवर्ति। नाटिकाश्चेमाः संस्कृतसाहित्यजगति विलसन्ति हर्षवर्धनप्रणीतरत्नावलीप्रभृतयः अतिविरलाः अल्पसंख्याकाश्च। अस्यां पङ्क्तावेव काञ्चिदपरामप्रकाशितां मातृकावस्थास्थितां नाटिकां समानेतुं संयोजयितुं वा प्रयतमानो वर्तते प्रकृतशोधपत्रलेखकः स्वकीयशोधकर्मद्वारा । सेयं भवति श्रीमद्विश्वेश्वरपाण्डेयप्रणीता **नवमालिका** नाटिका ।

नवमालिकानाटिकाकर्तुः कवेः देशकालादिनिर्णयः

विदुषां साहित्येतिहासकाराणां च मतानि, नाटिकागतप्रस्तुतिं च समालोच्य विविच्य च निष्कर्षरूपेण कवेः देशकालादिविषये इत्थं निर्णयः कर्तुः शक्यो यत् श्रीमद्विश्वेश्वरपाण्डेयाभिधोऽयं कविः साम्प्रतिक-उत्तराखण्डराज्यस्य अल्मोराजनपदे कस्मिंश्चित्पाण्डेयवंशे जनिमलभत। भारद्वाजगोत्रोद्भवस्य अस्य पिता श्रीमान् लक्ष्मीधरः सुप्रसिद्धो महान् पण्डितः इति ज्ञायते। कालविषये त्वयमष्टादशशताब्द्याः आरम्भवर्तीति न कस्यापि विप्रतिपत्तिरिति सुस्पष्टमेव। बहुमुखप्रज्ञाशाली नितान्तप्रतिभासम्पन्नश्च अयं कविवरः नैकान् अलङ्कारशास्त्रग्रन्थान्, नानारूपकाणि च इत्येवं प्रायः उपविंशति कृतीः विरचय्य, 'पापी चिरायुः सुकृती गतायु'रिति लोकोक्तेः सत्यतामापादयन् नितरामल्पीयसि वयसि (34 वर्षाणि) अस्माल्लोकान्निर्गतः।

नाटिकागतपात्राणां चित्रणम् –

मानवानां तत्रापि विभिन्नवर्गीयाणां नैकविधपदवीरलङ्कृतवतां महाराजादीनां स्त्रीपुरुषाणां पृथग्व्यावहारिकी रीतिः तदानीन्तनसमाजगतवस्तुस्थितिं प्रतिबिम्बयति।

---

[1] साहित्यदर्पणः 6.4-6

प्रकृतनाटिकयाञ्च कविना प्रयुक्तानां परिपोषितानाञ्च नायकादिपात्रविशेषाणां समीक्षणेन समाजस्थितिरवगन्तुं शक्यते। तदिदं कविना नायकादिपात्राणां चित्रणं कथङ्कारं कृतमिति समीक्ष्यते। तत्रादौ-

राज्ञो विजयसेनस्य (नायकस्य) पात्रचित्रणम् –

आचार्यविश्वनाथेन साहित्यदर्पणे नाटिकायाः लक्षणं प्रतिपादयता इदं कथितं यत् - '**प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः**।[1] इति। अर्थान्नाटिकायां नायकः सुप्रसिद्धो राजा धीरललितश्च भवेदिति।

इत्थमुक्तलक्षणरीत्या नाटिकायामस्यां नायको विजयसेनः अवन्तिदेशस्य महाराजो वर्तते। स च पुनर्धीरललितो नाम नायकविशिष्टो विराजते। नायकस्य शृङ्गारे ललितकलासु च आसक्तिः, स्वभावे व्यवहारे च मृदुता, सचिवेषु राज्यभारं निक्षिप्तवतस्तस्य निश्चिन्तता च इतीमे अंशाः अस्यां नाटिकायां परिलक्षितुं शक्याः। अतोऽयं धीरललितो नाम विशिष्टो नायकः। उक्तं च धीरललिताख्यस्य नायकविशेषस्य लक्षणं विद्यानाथेन यथा – **निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः**।[2] इति।

प्रकृतनाटिकायां नायकपात्रस्य चित्रणं कविना सुविस्तृते परिधौ चित्रितं दृश्यते। अर्थात् प्रायः प्रत्येकं सन्दर्भेऽवश्यं राज्ञ उपस्थितिः संदृश्यते। नाटिकायां स प्रायः सर्वैरप्यन्यपात्रविशेषैः भाषमाणोऽवलोकितुं शक्यः।

राजाऽयं विदूषकेण रौहिणायनेन सार्धं विहारार्थमुपवनं गच्छन् ब्रूते –

"राजा - वयस्य रौहिणायन! निवेदितं सारिसकया [3]विस्रब्धविहारेच्छया देवी केलिकौतुकनामधेयमुपवनमवतीर्णेति। तथापि लोकव्यवहारतन्त्राणां दुरतिक्रमतया

---

[1] सा.द. 6.270

[2] प्र.रु. १/३२

[3] M2. विहारेच्छया

धर्मासनमध्यासीनैरियच्चिरायितमस्माभिः। इदानीन्त्वविदितप्रवेश एव देव्या वनविहारकौतूहलमनुभवितुमिच्छामि। यतः -

उपरोधमयात्किलान्तरायात्
प्रभवन्त्युच्छ्वसितुं[1] तथा न तावत् ।
रहिता महिलाजनस्य तेन
व्यवहारा हि विलक्षणा भवन्ति ॥ १.१२ ॥"

सन्दर्भादस्मात् ज्ञायते यत् विजयसेनोऽयं राजा लोकतन्त्रव्यवहारेषु अतीव श्रद्धावान् प्रजानां पालने च सदा निरतश्चेति। अपि च स वनविहारेष्वासक्त इति, पुंसामभावे नारीणां विलक्षणव्यावहारेषु स्वदिद्दक्षां प्रकटयन् ललितकलाकुतूहलीति च व्यज्यते।

प्रथमाङ्के राजा विजयसेनः उपवने स्वपुरतः समुपस्थितायाः राज्याश्चन्द्रलेखायाः नासिकारत्ने स्वपृष्ठतः सखीगणेषु स्थितायाः नायिकायाः नवमालिकायाः प्रतिबिम्बं यावदवलोकते तावतैव राज्ञो दृष्टिपथादपसारयितुमिच्छन्ती राज्ञी नवमालिकां ततः प्रेषयति। तदारभ्य राजा अस्पष्टप्रतिबिम्बात्परमाकृष्टः सन् तस्याः सन्दर्शनाय महत्कौतुकं प्रदर्शयति। विदूषकेण समं नानाविधोपायांश्च विचिन्तयति। क्रमेऽस्मिन् कविना राज्ञो विरहवेदनातीव मनोहरतयोपवर्णिता।

अन्ततो महाराज्याः सख्योश्चन्द्रिकासारसिकयोः साहाय्येन कथञ्चिदपि नवमालिकामेकान्ते प्राप्य तया सह नानाविधसंल्लापान्विदधाति।

राज्याश्चन्द्रलेखायाः (पट्टमहिष्याः) पात्रचित्रणम् –

महाराजविजयसेनस्य पट्टमहिषी इयं चन्द्रलेखा नाटिकाया अस्या द्वितीया नायिकेति वक्तुं शक्या। यतो हि कविनास्मै पात्रविशेषाय नायकेन सह व्यवहारे समुचितं प्राधान्यं दत्तम्। इयमपि वनविहारादिष्वतीवासक्तिमतीति ज्ञायते। यथा प्रथमाङ्के राज्ञो मुखात् –

---

[1] M2. प्रभवन्त्युल्लसितुं

"राजा - वयस्य रौहिणायन! निवेदितं सारिसकया [1]विस्रब्धविहारेच्छया देवी केलिकौतुकनामधेयमुपवनमवतीर्णेति।"

नाटिकान्तं यावद् देव्याश्चन्द्रलेखायाः प्रधानं लक्ष्यं भवति राज्ञो विजयसेनस्य दृष्टिपथात् नवमालिकायाः गोपनम्। यदा मन्त्री नीतिनिधिर्दण्डकारण्येषु सखीद्वयसहितां नवमालिकां प्राप्नोति तदा तां नवमालिकां देव्यै चन्द्रलेखायै समर्पयति। सा च तां स्वान्तःपुरपरिचारिकास्वन्यतमात्वेन नियोजयति। तदारभ्य सावधाना चन्द्रलेखा राज्ञो दृष्टिपथे नवमालिका यथा न पतेत्तथानवरतं प्रयतमाना भवति। यथा प्रथमाङ्के कस्मिंश्चित् सन्निवेशे –

"**देवी -** (स्वगतम्) अयिचिराइदं क्खु अलेहिं इमिणा पसंगेण....." इत्यादि।

अत्र नवमालिकां प्रति राज्ञो दर्शनाद्भीताया देव्याश्चन्द्रलेखाया आतङ्कितमनस्त्वं व्यज्यते।

एवं प्रयतमानयापि देव्या, कस्मिंश्चिन्निर्जने उपवने नवमालिकया सह रहसि संलपन् राजा अवलोक्यते । तदा सा अतीव रुष्टा जायते। यथा तृतीयेऽङ्के –

"**देवी -** अज्जउत्त, उवक्कंत विरुद्धं क्खु एण्हिं प्पिएत्ति आमंतणं । ता अहं गमिस्सं। ता ण जुज्जइ तुम्हाणं अंतराई भविदुम्। [आर्यपुत्र, उपकान्तविरुद्धं खल्विदानीं प्रियेत्यामन्त्रणम्। तदहं गमिष्यामि। न युज्यते युष्माकमन्तरायो भवितुम्।]"

अन्ततस्तापसदत्तमणिप्रभावान्नवमालिकां क्षत्रियकन्यां विज्ञाय स्वयमेव तां राज्ञे अर्पयति। यथा चतुर्थेऽङ्के -

"**देवी -** (स्वगतम्) तक्किदं क्खु मए इमाए [2]उवरिकोणप्पसरति (प्रकाशम्) अज्जउत्त! परिणिज्जउ एसा किं विलंबेण [तर्कितमेव खलु मया अस्या उपरि को नानुरज्यते (प्रकाशम्) आर्यपुत्र ! परिणीयतामेषा किं विलम्बेन।"

---

[1] M2. विहारेच्छया

[2] M2. उवरिकोणाणुरज्जइ

इत्थं राज्ञो विजयसेनस्य पट्टमहिष्याश्चन्द्रलेखायाः पात्रं कविः नाटिकायामस्यां वैविध्यपूर्णमचित्रयत्।

नायिकायाः नवमालिकायाः पात्रचित्रणम् –

नाटिकाया अस्या नायिका इयं नवमालिका नितान्तनवयौवना लज्जावती मितवादिनी मृदुमञ्जुलभाषिणी च सती मुग्धा नायिका परिदृश्यते। आचार्यविश्वनाथोक्त-मुग्धानायिकालक्षणेषु प्रायः सर्वाण्यपि लक्षणान्यस्यां नवमालिकायामालोकितुं शक्यानि। मुग्धानायिकायाः लक्षणानि च यथा –

प्रथमावतीर्णयौवनमदनबिकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ।। इत्यादि।[1]

वस्तुत इयं नवमालिका देव्याश्चन्द्रलेखायाः भ्रातुर्दुहिता। स चाङ्गराज्यस्य राजा अवन्तिवर्माभिधः। कदाचिदियं मन्दकिनीनदीतीरे सखीद्वयसहिता विहरन्ती केनचिद्राक्षसेणापहृता जायते। ततश्च कस्यचित्तापसस्य सविधे विद्यमानमणेः प्रभावेणापहृतशक्तिः स राक्षसस्तां मोचयति। सा च दण्डकारण्येषु पतिता मार्गप्रभ्रष्टा जायते। तदैव तन्मार्गे गच्छता अवन्तिराज्यमन्त्रिणा नीतिनिधिना दृष्टा सती देव्याश्चन्द्रलेखायाः हस्ते विषयमनाख्यायैव अर्प्यते। योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति तस्य राज्यमध्याहृतं भविष्यतीति जातकफलम्। तदुच्यते राज्ञा विजयसेनेन चतुर्थेऽङ्के यथा –

“**सुमतिः -** देवेनैवं सम्भाव्यमानस्य सर्वत्र कुशलमङ्गराजस्य। तस्य[2] प्रथमं भगवत्याः सर्वमङ्गलायाः प्रसादादेकं कन्यारत्नमुत्पन्नम्।

राजा - श्रुतपूर्वं ह्येतदस्माभिर्यस्यां प्रसूतायां दिव्या सरस्वती प्रादुरभवत्। अस्याः [3]करग्रहीतुरध्याहृतं साम्राज्यं भविष्यतीति। ततस्ततः।”

---

[1] सा.द. ३/५८

[2] M2. पदलोपः

[3] M2. करगृह.......साम्राज्यं

किन्त्वियं नवमालिका किमर्थमात्मनः परिचयं न क्वापि न कस्यचिदपि पुरस्तात्प्रकटीकरोतीति आश्चर्यस्य विषयः।

राजा विजयसेनः अस्यामनुरक्तः सञ्जात इति ज्ञात्वा इयमपि नवयौवना राज्ञि गाढानुरक्ता जायते। एकान्ते राज्ञा सह मिथःसंल्लापावसरे मितमेव भाषमाणा लज्जमाना च संदृश्यते। यदा देवी चन्द्रलेखा रहसि संलपन्तौ तौ द्वौ वीक्षते, तदा तु नितरां दुःखिता सञ्जायते।

अवन्तिराजस्य मन्त्री सुमतिः राज्ञोऽवन्तिवर्मणः पुत्रोत्पत्तिवार्तां राज्ञे विजयसेनाय निवेदयति, तदा तां वार्तां सखीमुखेन श्रुत्वा परमामोदं प्रकटयति।

राजमन्दिरे मन्त्रिणं सुमतिं विलोकितवत्याः नवमालिकायाश्चिराद् पित्रोरदर्शनजनितं महद्दुःखं निजपरिवारीयस्य सुमतेः सकृद्विलोकनमात्रेणैव उपशान्तमिति कविः हृद्यमेकं श्लोकमरचयद्यथा –

“(सुमतिमवलोक्य)

यत्पित्रोः सुचिराददर्शनभुवं दुःखं समासीदिदं[1]
व्यासङ्गान्तरजन्ममानिजसजातीयेन मन्दायितम्।
सम्प्रत्येकविलोकनेन सुमतेरेकप्रवाहीभवत्
प्रत्यग्रत्वमिवागतं **[2]परिभवत्यन्यानि दुःखानि तत् ॥ 25 ॥”**

अन्यच्च राजमन्दिरे सुमतिः, नीतिनिधिः, तापसः इत्येतेषां परस्परसम्भाषणेभ्य एव सर्वैः ज्ञायते यदियं नवमालिका न काचिदपरा, अपि तु साक्षात् देव्याः भ्रातुरङ्गराजस्यावन्तिवर्मणो दुहितेति। ततो नितरां पश्चात्तापमनुभवन्ती देवी चन्द्रलेखा नवमालिकां क्षमां याचित्वा तां गाढं परिष्वज्य च राज्ञा परिणीतां विधत्ते।

---

1 M2. समासादितं

2 M2. परिभवन्त्यन्यानि

उपसंहारः –

इत्थमस्यां नाटिकायां नायकादीनि पात्राणि नितरां वैविध्यभरितानि चित्रयित्वा कविर्विश्वेश्वरपाण्डेयो नूनं साफल्यमवाप्नोदिति मे मतिः।

अनुशीलितग्रन्थसूची

1. **दशरूपकम्** - धनञ्जयः, चौखम्भाविद्याभवन, वाराणसी, 2000
2. **नाट्यशास्त्रम्** - भरतः, भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली, 1983
3. **साहित्यदर्पणः** - विश्वनाथः, (सं) दुर्गाप्रसादद्विवेदी, मेहरछन्द लछमनदास, नई दिल्ली, 1982
4. **मालवमयूरः** - मासिकपत्रिका, विशेषाङ्कः, मन्दसौर, म.प्र. 1964 (M3)
5. **संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास** (हिन्दी) तृतीय खंड - प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी, न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन, नई दिल्ली, 2018
6. Mss. No. MD-12531, GOML, Chennai (M1)
7. Mss. No. 6697, SVORI, Tirupati (M2)

❑❑❑